

Una nació fracassada? La construcció de la identitat nacional espanyola al llarg del segle XIX*

per Ferran Archilés i Manuel Martí

RESUM:

Aquest article planteja la necessitat de revisar les opinions dominants sobre la construcció de la identitat nacional espanyola en l'època contemporània (l'anomenada tesi de la dèbil nacionalització), especialment al llarg del segle XIX, adoptant una perspectiva d'història social i comparada. La conclusió final és que la construcció de la identitat espanyola va ser durant el segle XIX molt més semblant a la resta dels processos europeus del que s'ha acostumat a plantejar. Ha estat la historiografia espanyola (seguida per l'hispanisme forani) la que, a partir de plantejaments teòrics hereus de visions del passat espanyol com a fracàs, ha fet massa èmfasi en les anomalies de la trajectòria identitària espanyola. A més, s'hi remarca la importància del procés de *region-building*: en lloc de mostrar les febleses del centralisme estatal, apareix com una peça clau per a l'afermament, des de la diversitat d'experiències, de la identitat nacional espanyola.

PARAULES CLAU:

Identitat nacional espanyola, nacionalisme espanyol, construcció de la nació, identitats regionals.

ABSTRACT:

This article tries to offer a revision of some of the most broadly shared interpretations on the building of Spanish national identity in contemporary history (known as «the weak nationalization thesis») especially throughout the long XIXth century, based on a social and comparative perspective. Our conclusion is that the building of Spanish identity was, in that century, very similar to that of other european processes, and not so different as has been usually supposed. It has been mainly Spanish historiography (followed by Hispanist studies abroad), based on theoretical propositions inherited from visions of Spanish past as failure, who has emphasized the peculiarities of the Spanish identity evolution. Besides, this article seeks to show the importance of the region-building process: that is not a proof of state centralism's weakness, but a key element to consolidate, from diversity of experiences, the Spanish national identity.

KEY WORDS:

Spanish national identity, Spanish nationalism, Spanish nation-building, Region-building in contemporary Spain.

* Ambdós autors participen en el projecte BHA2002-010473, finançat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología, i agraeixen a Mònica Burguera i M. Cruz Romeo els suggeriments fets al text. En aquest article, els autors reprenen i desenvolupen problemes i aspectes abordats en

Resulta significativa l'absència del cas espanyol en el debat historiogràfic internacional sobre la construcció de les identitats nacionals. Afirmació tòpica però encara vàlida, és possible trobar-hi estudis sobre els nacionalismes basc i català, però són molt escassos els dedicats a la identitat nacional espanyola i encara més al nacionalisme espanyol. En realitat, això mateix ha ocorregut en la historiografia espanyola: fins a dates recents no arrencà el debat sobre els processos de construcció d'identitats col·lectives o es va produir el simple reconeixement de l'existència d'un nacionalisme espanyol. Tant en els estudis espanyols com en els desenvolupats en altres llocs es partia acríticament de la consideració d'Espanya com d'un dels Estat-nació més antics d'Europa. A més, es reservava en exclusiva la caracterització de nacionalista per als llenguatges polítics dels moviments nacionals de la perifèria peninsular.

En canvi, l'anàlisi del cas espanyol pot ser interessant en la discussió sobre la construcció de les identitats nacionals contemporànies. La identitat espanyola mostra l'exemple d'una nació contestada, però també, alhora, l'actuació eficaç d'un nacionalisme recolzat en un Estat preexistent. Cap moviment nacional alternatiu ha estat capaç de qüestionar-la contundentment, almenys fins a final del segle XX.¹ D'altra banda, el cas d'Espanya permet aprofundir en l'estudi de la tensió entre una organització estatal centralista i unitària davant d'aspiracions sorgides, a partir de final del segle XIX, des de la seva perifèria. Però abans es va desenvolupar la construcció d'una identitat nacional, política i cultural, que hagué de ser negociada partint de la diversitat territorial i cultural de les diferents regions que constituïen el territori espanyol. Aquella construcció, no obstant això, va partir d'una matriu exclusivament castellana, ja que va ser Castella el territori l'expansió del qual determinà la configuració del futur Estat-nació; i la seva cultura, la del grup nacional dominant. L'exemple espanyol permet explorar de quina manera es dugué a terme la reacomodació de la diversitat, però també els seus límits i possibilitats, de manera que no és sostenible mantenir la divisió dicotòmica d'una nació «cívica» davant d'uns nacionalismes perifèrics de caràcter «ètnic». En altres paraules, cal preguntar-se sobre la neutralitat que un estat liberal assegura mantenir respecte dels continguts culturals en la definició de la identitat nacional.

A més, en aquest article es proposa que les «comunitats imaginades»² no han de ser enteses a partir d'un model únic, la qual cosa ha estat una de les principals

alguns treballs anteriors; vegeu «Ethnicity, region and nation: Valencian identity and the Spanish nation-state», *Ethnic and Racial Studies* 24-5, 2001, 779-797; «Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea», M. C. ROMEO i I. SAZ (eds.): *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, 245-278; «La construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador i la tesi de la dèbil nacionalització espanyola», *Afers. Fulls de recerca i pensament* 48, 2004, 265-308.

1. De fet, Espanya és un dels tres països europeus que no han vist alterades les seves fronteres continentals des de 1815, com observà W. CONNOR, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton, 1994, 169-185.

2. B. ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Londres, 1991 [1983].

causes de mala interpretació en abordar el cas espanyol des d'una perspectiva comparada. Equivocadament s'ha partit del supòsit de l'existència de models normatius i, en concret, d'una lectura esbiaixada del model francès com a pauta. La supervivència de la pluralitat cultural de les regions és presentada així com a símptoma de fracàs en la construcció de la identitat nacional, a més de com una anomalia respecte del procés nacionalitzador i modernitzador francès.

La majoria dels historiadors espanyols i estrangers (com també investigadors d'altres ciències socials) han sostingut que la història contemporània d'Espanya era marcada per la frustració del procés modernitzador. Aquesta interpretació ha fet del fracàs (o, en la seva versió més matisada, de les limitacions) de la revolució liberal en el segle XIX l'element central de l'explicació d'una especificitat o excepcionalitat de la història contemporània d'Espanya, en comparació amb una no menys preconcebuda via europea cap a la modernitat. Malgrat la creixent impugnació d'aquests plantejaments,³ el debat sobre la construcció de la identitat espanyola contemporània ha girat en exclusiva sobre la presumpta debilitat del procés de nacionalització, com a corollari de l'excepcionalitat de la trajectòria històrica espanyola.⁴ L'objectiu d'aquest article és contribuir a descentrar aquest debat, a desenfocar el model explicatiu mantingut en els últims anys. Els historiadors espanyols semblen continuar «necessitant la nació»,⁵ semblen mantenir una idea de nació com a centre necessari de la narrativa històrica contemporània, tot i proclamar l'allunyament de tot regust nacionalista.

En els últims anys, sota l'impacte d'una renovada història sociocultural, s'ha començat a documentar i interpretar la construcció simbòlica dels mites nacionals, la memòria i les identitats, atenent a la inclusió o l'exclusió de certs grups socials sobre la base de l'ètnicitat, el gènere o la classe.⁶ Per al cas espanyol, en canvi, no s'ha desenvolupat prou una historiografia social ni cultural sobre la construcció de la identitat nacional. A pesar d'aquestes limitacions, l'article pretén contribuir a l'elaboració d'un marc analític renovat, basat en una perspectiva comparada que tingui en compte els avenços de la historiografia recent sobre la construcció de les identitats nacionals. Un marc analític que no s'ocupi tan sols del debat sobre els

3. A. SHUBERT, *A Social History of Spain*, Londres, 1990; D. R. RINGROSE, *Spain, Europe and the «Spanish Miracle» 1700-1900*, Cambridge, 1996.

4. Resulta interessant comprovar com un text que celebra la superació del paradigma de l'especificitat no aborda aquest element clau d'aquella interpretació; S. JULIÀ, «Anomalía, dolor y fracaso de España», *Claves de Razón Práctica* 66, 1996.

5. A. BURTON, «Who needs the nation? Interrogating “British history”», C. HALL (ed.), *Cultures of Empire. Colonizers in Britain and the Empire in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Manchester, 2000, 137-56, com també la seva introducció a *After the Imperial Turn. Thinking with and through the Nation*, Durham, 2003.

6. Vegeu la introducció a G. ELEY i R. G. SUNY (eds.), *Becoming National: A Reader*, Nova York, 1996, 3-38; C. HALL, K. MCCLELLAND i J. RENDALL, *Defining the Victorian Nation. Class, Race, Gender and the Reform Act of 1867*, Cambridge, 2000. Sobre el concepte d'identitat, S. HALL, «Who needs identity?», S. HALL i P. DU GAY (eds.), *Questions of Cultural Identity*, Londres, 1996, 1-17.

límits i èxits dels mecanismes de nacionalització, que no és preocupació central en la majoria dels estudis internacionals. Només així, en la nostra opinió, podrà desbloquejar-se l'anàlisi de la construcció de la identitat nacional espanyola i podrà obrir-se a les perspectives de la nova història social i cultural. Per a això s'explorarà el marc cronològic del llarg segle XIX, des de la revolució liberal fins a l'inici del segle XX, amb la crisi finisecular com a moment decisiu.

Excepcionalitat i endarreriment: el debat sobre la dèbil nacionalització espanyola

La historiografia internacional (especialment l'anglosaxona)⁷ ha mostrat certa tendència a fer seva una tradició interpretativa que, a Espanya, sol ser coneguda com a «tesi de la dèbil nacionalització». L'esmentada tesi fou exposada, per primera vegada, pel sociòleg espanyol (establert als Estats Units) Juan J. Linz en afirmar que «*Spain (...) is a case of early-state "building" where the political, social and cultural integration of its territorial components —nation-building— was not fully accomplished*».⁸ Les dificultats a què ha hagut de fer front la identitat nacional espanyola durant el segle XX (això és, el sorgiment dels nacionalismes «perifèrics») s'explicarien per l'encadenament d'una crisi de penetració de l'Estat durant el segle XIX i una crisi d'identitat nacional en el XX. A l'efecte, s'addueixen com a factors fonamentals l'aguda crisi política des de la invasió francesa el 1808 fins a la Restauració borbònica l'any 1875, amb la consegüent deslegitimació de l'Estat i de la nació que li era associada, el retrocés ininterromput d'Espanya com a potència en l'escena internacional i la reticència dels mateixos governants a adoptar un ideari nacionalista vinculat a la revolució liberal. A més, el crònic endeutament estatal contribuiria a explicar l'escàs esforç de penetració en la societat i el territori per part dels aparells de l'Estat encarregats de construir i reforçar la identitat nacional. Aquesta crisi de penetració precediria a la crisi de la mateixa identitat nacional, afavorida per una industrialització fortament regionalitzada, que hauria permès el desenvolupament de propostes nacionals alternatives, l'impuls del qual encara se sol atribuir, de forma una mica unilateral, a les burgesies catalana i basca.⁹

7. Vegeu la introducció a C. MAR-MOLINERO i A. SMITH, *Nationalism and the Nation in the Iberian Peninsula*, Oxford-Washington, 1996, 1-32; C. P. BOYD, *Historia Patria. History, Politics and National Identity in Spain, 1875-1975*, Princeton, 1997; S. BALFOUR, *The End of Spanish Empire 1898-1923*, Oxford, 1997; S. HOLGUIN, *Creating Spaniards. Culture and National Identity in Republican Spain*, Madison, 2003. El plantejament de la feble nacionalització també es present a SHUBERT, *A Social History...*, i en les darreres obres de S. PAYNE.

8. J. J. LINZ, «Early state-building and late peripheral nationalisms against the state: the case of Spain», S. N. EISENSTADT i S. ROKKAN (eds.), *Building States and Nations. Analysis by Region*, Beverly Hills, 1973, vol. 2, 32-116; citació de pàg. 33. Resulta intrigant per què el deute amb Linz sol ésser tan poc reconegut pels qui han desenvolupat les seves tesis.

9. Vegeu-ne una revisió bibliogràfica a X. M. NÚÑEZ, *Historical Approaches to Nationalism in Spain*, Saarbrücken, 1993; del mateix autor, «Los oasis en el desierto. Perspectivas historiográficas sobre el nacionalismo español», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 26, 1997, 483-533.

Tot i la renovació de la historiografia espanyola duta a terme en les últimes tres dècades, l'esquema interpretatiu bàsic d'aquest debat ha continuat sent el del suposat fracàs del procés modernitzador. Aquesta perspectiva, derivada, en última instància, de plantejaments intel·lectuals sorgits amb la crisi *fin-de-siècle* constitueix un tema clàssic en les concepcions progressistes i esquerranes. La discussió sobre la identitat nacional (encara que en realitat ha tingut poc de debat i prou d'afirmació contundent) s'inicià a Espanya al principi dels anys noranta, amb l'historiador català Borja de Riquer com a primer defensor.¹⁰ Cal reconèixer-li la inauguració de la polèmica sobre la construcció de la identitat espanyola contemporània en l'àmbit acadèmic.¹¹

Com a punt de partida, els historiadors es plantegen la nació (espanyola) o el nacionalisme (espanyol) com a problemes, no com a fenòmens donats.¹² D'aquesta manera, la discussió semblaria allunyar-se de la pràctica nacionalista en matèria històrica: un acostament no nacionalista a la nació espanyola i al seu nacionalisme. Tanmateix, la narrativa subjacent a aquest debat no és mai posada en discussió. El que es discuteix parteix sempre de l'existència indubtable d'un subjecte nacional, d'una nació espanyola. Resulta així inalterat el pressupòsit que la història «nacional» pot traçar-se mitjançant un desenvolupament cronològic lineal i no com un conjunt de relacions constantment canviant, com un procés en contínua formació. Com a molt, la discussió pot girar al voltant de l'arc cronològic considerat, però no es posa en dubte que existeixi un subjecte històric amb continuïtat temporal garantida. Es constata així que, com ha assenyalat Prasenjit Duara, el model de discurs nacionalista utilitzat pels historiadors, la fixació d'una linealitat històrica, deriva de l'evolucionisme. Com les espècies, les nacions creixen, o haurien de créixer, fins a abastar un determinat nivell respecte d'un patró d'èxit preestablert. Les «espècies nacionals» poden retrocedir, perdre la seva unitat i rebre noves «sangs»; també poden emergir vells «gens», en forma de tradicions o històries que romanien ocultes.¹³

D'altra banda, si es parteix del plantejament de la feble nacionalització, resulta molt problemàtic el reconeixement de la diferència. Encara que s'arribi a tenir en compte cert grau de pluralitat o de diversitat, aquest és pres com a fet donat, extern a la narrativa d'un subjecte que sempre és únic. La nació no hi és concebuda, a pesar del que s'afirma, com un procés, com quelcom en formació

10. B. RIQUER, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Vic, 1999; *Escolta Espanya. La cuestión catalana en la España liberal*, Madrid, 2002.

11. Més encara si es té en compte que la primera recepció dels plantejaments de B. de Riquer desencadenà en la historiografia catalana un agre debat, més políticament orientat que professionalment raonat; es pot seguir en diversos números de la revista *L'Avenç* d'aquells anys.

12. Les dues obres més importants, a part de les de Riquer, són C. SERRANO, *El nacimiento de Carmen: símbolos, mitos, nación*, Madrid, 1999; i J. ÁLVAREZ JUNCO, *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, 2001.

13. P. DUARA, «Transnationalism and the challenge to national histories», T. BENDER (ed.), *Rethinking American History in a Global Age*, Los Angeles, 2002, 25-42; i *Rescuing History from the Nation. Questioning Narratives of Modern China*, Xicago-Londres, 1995.

i deformació, en construcció i reconstrucció. La narració parteix de dos supòsits implícits, encara que potser no plenament conscients. En primer lloc, hom es planteja com a meta delimitar «quan» s'arriba a ser Espanya (o, amb més exactitud, «quan no» se s'aplega a la plena consolidació de la nació). En segon lloc, això implica una idea exacta sobre què *hauria de ser* Espanya, ja que es pot discutir, es pot fins i tot quantificar, quan s'arriba a un desenvolupament ple o quan es fracassa: quan s'és més o menys Espanya; només així té sentit traçar una narrativa dels defectes, els fracassos o les debilitats de la identitat nacional analitzada. Encara que s'assegura mostrar l'evolució de la identitat en el temps (cosa que, en principi, protegiria davant qualsevol acusació de primordialisme o d'essencialisme: de nacionalisme), la realitat n'és una altra. El que subjeu és una concepció predeterminada de la idea de nació i de la identitat nacional espanyola, encara que sigui en qualitat de tipus-ideal, exposada, significativament, en termes «evolucionistes».

A més, aquesta concepció no preveu en cap moment la contestació i la disputa com el que realment van ser (l'habitual en els processos de configuració nacional en l'Europa contemporània), sinó com una mena d'anomalia espanyola. Tot això implica, en realitat, assumir els continguts de la pretesa definició nacional que oferiren els mateixos nacionalistes del segle XIX (entenent per tals aquells que necessàriament, segons Ernest Gellner, van concebre i fabricaren la nació). Només si l'historiador acaba compartint, conscientment o inconscient, com a objectiu de la seva recerca, el projecte de qui s'arroga la definició de la nació té algun sentit que el debat es plantegi en aquests termes, amb independència de si els efectes de la nacionalització suposadament feble són valorats de forma negativa o no. Així, per a Riquer, la feblesa de la nacionalització hauria obert les portes a l'èxit posterior dels nacionalismes perifèrics i de les identitats nacionals alternatives, un fet no mal vist per l'autor català.¹⁴

Enfront d'aquestes concepcions, en aquest article es tractarà d'argumentar, en primer lloc, que l'anàlisi procés de construcció de la identitat nacional espanyola durant el segle XIX no ofereix cap prova de la suposada excepcionalitat del cas espanyol. Totes les identitats nacionals es construïren, en aquella centúria, com a àmbits de discussió i de contestació, no com a processos rígids que necessàriament han de complir-se, segons models normatius evolutius, o fracassar. Per això, en segon lloc, s'argumentarà que cal considerar les nacions com a processos en permanent construcció. Rogers Brubaker ha assenyalat que les nacions han estat reificades no solament pels nacionalistes, sinó també pels teòrics que s'han ocupat del seu estudi. En compte de creure-les comunitats permanents, cal entendre-les com a «contingents, conjunturalment canviants».¹⁵ Una altra cosa és que els discursos nacionalistes tendeixin a presentar-les com a entitats tancades,

14. El mateix plantejament, per al cas basc, a L. MEES, *Nationalism, Violence and Democracy. The Basque Clash of Identities*, Basingstoke, 2003.

15. R. BRUBAKER, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, 1996, 19.

concluses, homogènies: per això se'n lamenten les diferències i les disputes, els projectes alternatius i la inestabilitat.

En aquest sentit, molts historiadors semblen romandre presos dels ecos de 1898, en replantejar dubtes i vacil·lacions que deuen massa als postulats dels nacionalistes *fin-de-siècle* i als seus laments, en assumir el discurs dels mateixos nacionalistes: la deficient nacionalització, la «insuficiència de pàtria»...¹⁶ Per això, en últim lloc, l'objectiu d'aquestes pàgines consistirà en la interrogació sobre per què els historiadors continuen «necessitant» un concepte de nació espanyola que es caracteritza, en primer lloc, per la creença acrítica en el seu caràcter de subjecte ineludible de la dinàmica política i social de tot el segle XIX (cosa que dificulta l'examen mateix del discurs nacionalista vuitcentista) i, en segon lloc, per la incorporació d'un model d'horitzó identitari homogeni i acabat (que obstaculitza la incorporació de la diferència o l'acceptació del pluralisme identitari).

Abans, no obstant això, val la pena ocupar-se d'una important concepció teòrica que es troba en la base del debat espanyol, la de la nació com a «comunitat imaginada». Al nostre parer, la fórmula ha estat adoptada de forma acrítica i, malgrat la seva omnipresència, no ha estat objecte de discussió seriosa en l'àmbit peninsular. Així, per exemple, no s'ha traduït (ni, molt menys, adaptat al context espanyol) cap dels debats generats per la definició d'Anderson. Caldria, a més, preguntar-se si l'adopció del concepte ha contribuït a reforçar les distincions essencialistes entre l'«imaginat» i allò que seria «real».¹⁷ En el context de recepció espanyol, emparar-se sota la definició de la nació com a «comunitat imaginada» ha servit de suposada garantia d'estar al corrent del debat internacional. La citació de la fórmula d'Anderson s'ha convertit en una espècie de vacuna contra qualsevol acusació d'estar infectat pel virus nacionalista.

En la pràctica, el mer esment de la tesi d'Anderson produeix efectes balsàmics: les consciències es tranquil·litzen en afirmar que la nació no és «real» sinó «imaginada» (cosa que permet, de rebot, acusar d'essentialisme... els nacionalismes alternatius a l'espanyol). Amb tot, una vegada (re)essencialitzada la idea d'allò que s'ha imaginat, es torna al punt de partida: es tracta de saber quan s'arriba a «ser» plenament segons el model «imaginat», però finalment «real», ja que no-res pot plantejar-se més enllà del model reeixit d'«imaginació», convertit en l'única forma de realitat possible. En cas contrari (com ocorre en el debat sobre la dèbil nacionalització), el que es descobreix és el fracàs d'aquell model, però no es discuteix veritablement l'entitat de la nació, sinó tan sols el seu model i moment de plenitud.

Sembla existir només un sol moment per «imaginar» la nació i no es concep que aquest sigui un procés prolongat al llarg del temps, encara que, en realitat,

16. I. SAZ, *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Madrid, 2003.

17. J. VERNON, «Border crossings: Cornwall and the English (imagination)», G. CUBITT (ed.), *Imagining Nations*, Manchester, 1998, 153-172; vegeu també la introducció de l'editor a càrrec de l'obra i, a més, Ph. CHEAH i J. CULLER (eds.), *Grounds of Comparison. Around the Work of Benedict Anderson*, Nova York i Londres, 2003.

no hi ha cap moment «originari» d'imaginació, perquè aquesta és, en efecte, la «ficcio fundacional» dels nacionalistes, segons l'expressió encunyada per Homi Bhabha.¹⁸ Per a aquest autor, l'error d'Anderson consistiria a creure que la dimensió performativa del discurs nacionalista s'escapa en el seu moment «originari» d'imaginació de la comunitat. Segons Bhabha, en canvi, el moment performatiu és la «fundació permanent», el continu refer-se que conforma les identitats col·lectives. Això comporta que aquesta dimensió performativa sigui al mateix temps la condició de possibilitat del discurs nacionalista i la seva condició d'impossibilitat per constituir la nació per complet, definitivament, d'una vegada per sempre. Aquest seria el lloc des del qual podria emprendre's la deconstrucció de la idea de nació, ja que ella mateixa revelaria en la seva afirmació la seva condició d'impossibilitat. Es pot estar d'acord o no amb el model deconstruït de Bhabha i es podrà dissentir de la deliberada foscor del seu estil, però apunta en la direcció correcta en desvelar la distància entre allò que el discurs nacionalista pretén i sosté (l'homogeneïtat, la plenitud) i el que veritablement el configura. Apareixeria així «*[t]he impossible unity of the nation as a symbolic force*».¹⁹

Per això cal subratllar que els processos de construcció de la nació estan sempre, per la seva mateixa naturalesa, caracteritzats pel conflicte, la multiplicitat i la contradicció, en el cas espanyol com en qualsevol altre. D'aquí que el model de la nació com a «comunitat imaginada» no sempre ajudi a il·luminar les lluites i vacil·lacions que l'envolten. La postura d'Anderson tendeix, en fi, a concentrar molt més l'atenció en el consens que en les pràctiques de dissens, però és precisament el xoc entre les diferents formes d'imaginar la comunitat, les interpel·lacions en competència, sorgides de col·lectivitats alternatives, les que fabriquen la consciència i la identitat nacionals en qualsevol moment històric. Aquesta aproximació a la nació com a dividida (no com a identitat preexistent d'un poble ja definit, ni com a èxit polític d'un Estat-nació) requereix ser estudiada a través de l'examen de les formes contradictòries mitjançant les quals la nació és imaginada en un context concret, tant pels que s'hi inclouen com per aquells que se n'exclouen o en són exclosos.²⁰ De fet, convé entendre els intents de mostrar una identitat nacional (l'espanyola, per exemple) com a estable i homogènia (tant en el passat com en la historiografia i el debat polític actuals, lamentant les anomalies «desestabilitzadores») més aviat com a símptomes de la inseguretats i la inestabilitat inherents als propis discursos nacionalistes. Com argumentà Philip Schlesinger en referir-se a certs aspectes simbòlics, «*national cultures are not simple repositories of shared symbols to which the entire population*

18. Introducció a H. BHABHA (ed.), *Nation and Narration*, Nova York, 1990, 1-7; cf., de tota manera, la crítica de B. PARRY, «Signs of our times: discussion of Homi Bhabha's *The Location of Cultures*», *Third Text* 28/29, 1994, 5-24.

19. BHABHA, *Nation...*, 1.

20. E. K. HELSINGER, *Rural Scenes and National Representation, Britain, 1815-1850*, Princeton, 1991, 10 i següents.

*stands in identical relation. Rather, they are to be approached as sites of contestation in which competition over definitions takes place.*²¹

En resum: les nacions impliquen, necessàriament, opcions en conflicte sobre orígens, història, cultura i territori. Això obliga a matisar l'abast de certes propostes, com les d'Ernest Gellner o Benedict Anderson, que conceben les nacions com culturalment homogènies, una concepció que derivaria de la interpretació funcional de la cultura com a instrument «buit de valors», la funció de la qual és la de proveir d'un camp comunicatiu neutral, quan, en la pràctica, és la cultura la que constitueix un territori de disputa.²² Com s'ha indicat abans, fins i tot les nacions que se suposa més sòlidament establertes són travessades per diferències culturals que generen projectes polítics i simbòlics rivals.

Tot això s'ha de conjugar amb el fet que la neutralitat cultural que l'estat liberal diu mantenir resulta ser pura pretensió, ja que sempre comporta una definició cultural normativa que acaba convertint-se en requisit per a la identificació de la pertinença a la nació; abans, en l'etapa fundacional (encara que també amb posterioritat), configura el nucli de la proposta suggerida pel discurs nacionalista creador de l'Estat modern.²³ D'altra banda, convé fer ressaltar que la distinció entre un suposat nacionalisme cívic o polític, enfront de l'explícitament cultural, resulta més que dubtosa més enllà del seu ús com a mer tipus-ideal.²⁴ Totes les nacions i tots els discursos nacionalistes són alhora polítics i culturals. De fet, és precisament aquest àmbit de definició cultural el que constitueix el territori de la discussió, l'espai de la inestabilitat, però també el de la consolidació d'un camp de narratives en conflicte.

En definitiva, es pot afirmar que la construcció de la identitat nacional mai no s'ha produït de forma aproblemàtica i sense conflictes, sinó que ha calgut que fos redefinida constantment a partir d'aspectes ètnics i culturals, de classe o de gènere. Les nacions imaginades han de ser vistes com a identitats contingents, sempre en procés, construïdes mitjançant la representació i la disputa amb els diversos «altres» (ja siguin interns o externs), per mitjà de mecanismes d'inclusió i d'exclusió.

Plantejades aquestes reflexions teòriques, correspon ara abordar directament les propostes específiques llançades des de la tesi de la feble nacionalització.

21. Ph. SCHLESINGER, «On national identity: some conceptions and misconceptions criticized», *Social Science Information* 26, 1987, 219-264 (citació de pàg. 260).

22. Sobre la noció de cultura en Gellner i en altres teories del nacionalisme, T. EDENSOR, *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*, Oxford-Nova York, 2002, 1-36.

23. W. KYMLICKA, *Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford, 1997.

24. R. BRUBAKER, «Myths and misconceptions in the study of nationalism», J. A. HALL (ed.): *The State of the Nation*, Cambridge, 1998, 325-395; A. DIECKHOFF, «La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel», *L'Année Sociologique* 46-1, 1996, 43-55; D. BROWN, «Are there good and bad nationalisms?», *Nations and Nationalism* 5-2, 1999, 281-302; T. KUZIO, «The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism», *Ethnic and Racial Studies* 25-1, 2002, 20-39.

En primer lloc, convé recordar que, com s'indicava abans, la versió apareguda a principis dels anys noranta és hereva d'interpretacions prèvies, de caràcter general, sorgides en la historiografia espanyola sobre la contemporaneïtat. No es tracta, per tant, de postulats que hagin derivat d'un debat específic o de línies d'investigació obertes sobre el tema en qüestió, sinó d'una interpretació construïda sobre la base de debats clàssics de la historiografia espanyola (els plantejats sobre l'abast de la revolució liberal o de la feblesa de l'Estat resultant, per exemple).

Com ja hem assenyalat en un altre lloc, la tesi de la dèbil nacionalització pot discutir-se, pel que fa a les seves afirmacions més generals, sobre la base de quatre eixos argumentals que afecten essencialment els seus fonaments metodològics i empírics.²⁵ En primer lloc, parteix del pressupòsit que la construcció de la identitat nacional i la seva difusió social són responsabilitat exclusiva dels aparells de l'Estat (escola, exèrcit, etc.). Es menyspreen així altres mecanismes, no formalitzats, de nacionalització que pogueren ser, en la pràctica, extremadament efectius.²⁶ D'altra banda, una de les característiques més notòries en la tesi de la dèbil nacionalització és que es basa en una perspectiva comparada molt limitada. Encara que, inicialment, el model més utilitzat com a exemple de nacionalització va ser l'italià, se suposà que l'esforç nacionalitzador estatal havia estat molt més eficaç en altres països europeus.²⁷ En la pràctica, sempre s'ha tingut en ment un sol model concret, el francès, amb la paradoxa afegida que els reiteradament treballs d'Eugene Weber demostren precisament el contrari d'allò que els defensors d'una nacionalització espanyola comparativament feble pretenen.

En tercer lloc, la interpretació dominant suggereix, implícitament o explícita, que el sorgiment d'identitats nacionals alternatives a l'espanyola ha constituït una anomalia peculiar que només pot explicar-se pel fracàs previ de la nacionalització associada a l'Estat. Finalment, la tesi de la dèbil nacionalització ha menysvalorat el procés de reforçament de la identitat nacional mitjançant l'adaptació de les identitats territorials heretades del passat als requisits culturals exigits per la construcció del nou Estat-nació: la fabricació simbòlica i la difusió social de les identitats regionals, en especial quan es tractava de territoris de passat no castellà. Les tensions desplegades en aquests territoris, els límits i els èxits dels processos d'assimilació han de ser objecte d'estudi, perquè sols la seva comprensió adequada podrà compondre un mapa més complet de la construcció de la identitat nacional espanyola i del procés de nacionalització.

En definitiva, si es considera l'arc cronològic clau en la tesi de la dèbil nacionalització, el segle XIX, potser el procés espanyol no va ser gaire diferent de

25. Vegeu la nota 1.

26. Vegeu en un sentit encara més ampli, els suggeriments de M. MORGAN, *National Identities and Travel in Victorian Britain*, Basingstoke, 2001, 219.

27. En canvi, A. R. ASCOLI i K. HENNENBERG (eds.), *Making and Remaking Italy*, Oxford-Nova York, 2001; A. M. BANTI, *La nazione del Risorgimento*, Torí, 2000.

la resta d'estats-nació europeus (i no europeus) en construcció.²⁸ Com ha afirmat Geoff Eley, referint-se precisament a aquesta centúria:

«What I am really stressing (here) is the inchoateness and non-fixity of national meanings and identifications in the nineteenth century. This was a period where the boundaries of the national category were anything but fixed. Increasingly over the last decade, we've come to see the indeterminacy, constructedness and contingency of national identity as central to the subjects in general, and certainly not confined to the period before the First World War.»

Per a Eley és cert que, a partir d'aquesta data, les coses canviaren, ja que hi hagué un esforç especialment intens, tant institucionalment com ideològicament, en la construcció de la identitat nacional. Però, al llarg del segle XIX, *«the fully articulated ideal of the nation-people-citizenry, as the basis for state-political organization, whether or not political independence was attained, was still being proposed»*.²⁹

Identitat nacional i nacionalisme espanyol entre revolució liberal i crisi fin-de-siècle

Atès que, com hem assenyalat, tots els fracassos i peculiaritats de la trajectòria espanyola contemporània haurien partit de la revolució liberal, és des d'aquest moment històric que s'ha d'iniciar la reinterpretació del procés de construcció de la identitat nacional contemporània. La renovació historiogràfica dels últims anys ha posat de manifest, en primer lloc, la magnitud de la ruptura política i social que suposà el procés revolucionari liberal.³⁰ En segon lloc, l'abast de la politització que acompanyà aquell procés i el virulent debat posterior sobre la naturalesa de l'Estat sorgit de la revolució i sobre la participació política en les seves decisions.³¹ És cert que el liberalisme oligàrquic comptà amb moltes dificultats per a la seva implantació al mig d'un espai polític molt disputat, però es va crear un àmbit comú de referència: un àmbit nacional, encara que sotmès a disputa. No obstant això, no es tracta de cap peculiaritat espanyola

28. Són molt interessants els estudis aplicats al cas britànic, com el de K. ROBBINS, *Nineteenth Century Britain: England, Scotland and Wales: The Making of a Nation*, Oxford, 1988.

29. G. ELEY, «Culture, nation and gender», I. BLOOM, K. HAGEMANN i C. HALL (eds.), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford-Nova York, 2000, 28-29.

30. I. BURDIEL, «Myths of failure, myths of success: new perspectives on nineteenth-century Spanish liberalism», *Journal of Modern History* 70-74, 1998, 892-912.

31. M. MARTÍ, «Liberalism, democracy, nation-state: a Valencian perspective (1875-1914)», *Bulletin of Hispanic Studies* LXXV-5, 1998, 103-116; Cf. P. B. RADCLIFF, «The emerging challenge of mass politics», J. ÁLVAREZ i A. SHUBERT (eds.), *Spanish History since 1808*, Londres, 2000, 138-154.

ni pressuposa debilitats passades o futures. Simplement explica que la disputa va ser la manera de concebre una cultura política nacional, compartida encara que interpretada des de versions rivals.³²

Entre 1840 i 1868 s'assistí a la construcció efectiva d'una esfera pública nacional. A partir dels anys quaranta es va iniciar la construcció d'una cultura nacional identificable com a tal.³³ Així, per exemple, és significatiu que s'elaborés un cànon literari nacional.³⁴ A més, com ha assenyalat Roger Chartier, l'evolució espanyola respecte de la cultura impresa fou semblant a la resta de països europeus.³⁵ Per descomptat, el cànon literari es basà en exclusiva en la literatura escrita en llengua castellana. Les altres llengües peninsulars en quedaren excloses, així com en general, de l'accés a l'esfera pública. En aquest sentit, s'aguditzà una tendència iniciada en el segle XVIII: des de l'inici de la revolució liberal, el castellà passà a ser considerat explícitament com a llengua nacional.³⁶ Al costat de la llengua i de la literatura (i d'altres disciplines artístiques, de què no ens ocuparem), l'altre gran element que serví com a premissa per a la construcció de la cultura nacional va ser la historiografia. L'afirmació d'un passat mil·lenari per a la història d'Espanya es convertí en la base de la narrativa de la identitat nacional espanyola. Aquest passat, a més, acabà centrat en la història de Castella com a eix vertebrador de la història nacional (encara que hi hagué intents no reeixits de construir un model més plural).³⁷ Ha de subratllar-se, per tant, que la definició de la nació espanyola es féu sobre la base de continguts culturals explícits. No es tractaria d'un model de nació «cívica», segons la dicotomia ja discutida, sinó d'una nació definida en termes tant polítics com culturals. Una nació cultural en què les cultures no castellanes eren excloses de l'esfera pública.

Fins i tot els partidaris de la tesi de la feble nacionalització reconeixen que en l'àmbit de la producció cultural s'hauria fet de manera efectiva la construcció d'una cultura nacional.³⁸ El problema subsistiria, no obstant això, perquè es tractà només de l'obra d'unes elits i això hauria impedit la seva difusió cap avall i la seva acceptació. Però, ¿potser és possible sostenir que la construcció de la

32. Una situació similar en el cas nord-americà, S. P. NEWMAN, *Parades and the Politics of the Street. Festive Culture in the Early American Republic*, Filadèlfia, 1997; D. WALDSTREICHER, *In the Midst of Perpetual Fetes. The Making of American Nationalism, 1766-1820*, Chapel Hill, 1997.

33. Pocs estudis, tanmateix, han partit d'aquesta premissa. Un complex i interessant treball és el de N. VALS, *The Culture of Cursileria. Bad taste. Kitsch, and Class in Modern Spain*, Durham-Londres, 2002.

34. J. C. MAINER, *Historia, literatura, sociedad (y una coda española)*, Madrid, 2000, 152-190.

35. R. CHARTIER, «La sociedad liberal: rupturas y herencias», J. A. MARTÍNEZ (ed.), *Orígenes culturales de la sociedad liberal (España siglo XIX)*, Madrid, 2003, 273-286.

36. J. L. MARFANY, *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI al XIX*, Barcelona, 2001.

37. J. S. PÉREZ GARZÓN i altres, *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*, Barcelona, 2000.

38. ÁLVAREZ, *Mater...*, 271 i següents.

cultura nacional no fou obra d'elits en tots els processos de construcció nacional? ¿O que, abans de l'últim terç del segle XIX, va haver-hi en els Estats europeus una vertadera voluntat de nacionalització de les masses? Per tot això, l'argumentació tendeix a concentrar-se en allò que constituiria el moment clau del fracàs de la nacionalització a càrrec de l'Estat: a partir de 1875 i al llarg del primer terç del segle XX.

És llavors quan cobren sentit les reiterades comparacions, ja assenyalades, basades en el model francès a partir d'una peculiar lectura de l'obra d'Eugene Weber, oblidant-ne la cronologia i, per tant, la conclusió: fins a la Primera Guerra Mundial no hi hagué construcció reeixida de la identitat nacional francesa.³⁹ Per tal de fer la comparació amb Espanya, es fixa l'atenció només en els instruments de nacionalització dependents de l'Estat i s'atorga acríticament un sentit unidireccional a la modernització. A més, l'ús normatiu de l'imaginari exemple francès fa suposar que no hi havia, en aquell país, disputes al voltant de la definició de la identitat nacional, quan això va ser precisament el que caracteritzà l'enfrontament entre les seves cultures polítiques, tant en el segle XIX com fins ben avançat el segle XX.⁴⁰

En canvi, el cas espanyol pot ser considerat com a exemple d'una eficaç nacionalització duta a terme a través de mecanismes no formalitzats. Si l'Estat no sempre disposà de mitjans per desenvolupar aquests instruments (cosa que no vol dir que no fes cap esforç en aquest sentit), això no impedí que fos des d'instàncies de la societat civil que la difusió i l'acceptació de la identitat nacional espanyola tingués èxit.⁴¹ L'Espanya de final del segle XIX va ser escenari d'una clara ampliació de l'esfera pública nacional. Aquesta esfera pública, com han mostrat els treballs impulsats a partir de l'obra de Jürgen Habermas, no pot ser entesa en termes restrictius, ja sigui pel seu contingut social o de gènere.⁴² La seva ampliació, per tant, respongué a criteris molt diversos i s'impulsà des d'àmbits molt diversos de la societat civil.

Amb tota justícia s'ha insistit en les deficiències del sistema educatiu espanyol al llarg del segle XIX. Però, malgrat tot, no pot deixar de subratllar-se el fet que entre 1860 i 1920 es produí un increment indubtable de les taxes d'alfabetització (més retardat en el cas femení), especialment si es compara amb els països del seu entorn.⁴³ Resulta significatiu, per exemple, que davant l'absència

39. E. WEBER, *Peasants into Frenchmen. The modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford, 1976.

40. M. WINOCK, *La France politique, XIX-XX siècles*, París, 1999; H. LEBOVICS, *True France. The Wars over Cultural Identity 1900-1945*, Ithaca-Londres, 1992.

41. Processos semblants han estat estudiats per C. E. O'LEARY, *To Die For. The Paradox of American Patriotism*, Princeton, 1999.

42. C. CALHOUN (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Massachusetts-Londres, 1996.

43. J. F. BOTREL, *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*, Madrid, 1993, 303-330; C. E. NÚÑEZ, *La fuente de la riqueza. Educación y desarrollo económico en la España contemporánea*, Madrid, 1992.

d'escoles i biblioteques d'inspiració pública, proliferessen a partir de 1869 els casinos i associacions per a la lectura, com també les biblioteques populars. És coneguda, així mateix, la molt estesa pràctica de la lectura en veu alta en aquells àmbits de sociabilitat.⁴⁴ En aquest sentit, ha de plantejar-se la pregunta de si les xifres d'actuació estatal són les úniques vàlides per copsar l'expansió real de l'esfera pública nacional. Per exemple, quin fou l'accés real a la premsa i, especialment, quin pogué ser l'accés a la premsa política. En aquest terreny, estudis recents han posat en relleu la importància de la premsa en la configuració de la identitat nacional (i també de la pluralitat d'identitats).⁴⁵ Encara que no disposem d'investigacions concloents, tots els indicis apunten que entre 1879 i 1913 l'increment de la premsa a Espanya va ser notable, també entre la premsa política. David Ortiz ha mostrat com en l'Espanya de la Restauració, a partir de 1875, es creà una vertadera esfera pública extrainstitucional que hauria permès la consolidació d'una cultura política nacional.⁴⁶

Potser el moment decisiu per comprovar l'abast de la difusió de la identitat nacional sigui el del final de segle, amb els esdeveniments que seguiren al *Desastre* de 1898. Malgrat que s'ha assenyalat que hi hagué una veritable explosió de nacionalisme espanyol tant en els sectors de la dreta com de l'esquerra, per a certs autors l'agitació patriòtica desencadenada per la guerra no demostraria una difusió suficient de la identitat espanyola contemporània.⁴⁷ En insistir en la falta de mecanismes formals de nacionalització a càrrec de l'Estat, és obligat minimitzar la importància del que aquella agitació significà. Es tractaria tan sols d'una mobilització d'elits urbanes o intel·lectuals centralistes (mentre les perifèriques haurien optat per l'abandó del projecte nacional espanyol). Es menysté així que l'impacte de l'agitació afectà amplis sectors socials.⁴⁸ Molts d'aquells nuclis urbans (Madrid, Barcelona, València...) comptaven amb una destacada presència de partits republicans —partits situats als marges del sistema— que participaren activament de l'explosió finisecular de nacionalisme espanyol. Aquests partits enquadraven bona part de les classes populars i sectors de classes mitjanes i, encara que actuaven en esferes locals d'influència (ja que l'accés al poder de l'Estat els era vedat), es convertiren en eficaços instru-

44. A. VIÑAO, «Los discursos sobre la lectura en la España del siglo XIX y primeros años del XX», MARTÍNEZ (ed.), *Orígenes culturales*, 85-147; J. F. BOTREL, «Teoría y práctica de la lectura en el siglo XIX: el arte de leer», *Bulletin Hispanique* 100-2, 1998, 577-590.

45. Un estudi important és el de K. BELGUM, *Popularizing the Nation. Audience, Representation and the Production of Identity in the Die Gartenlaube*, Lincoln-Londres, 1998.

46. D. ORTIZ, *Paper Liberals. Press and Politics in Restoration Spain*, Westport, 2000; no obstant això, n'exclou l'anàlisi explícita de la identitat nacional.

47. BALFOUR, *The End...*; ÁLVAREZ, *Mater...*

48. A. SMITH, «The People and the Nation: nationalist mobilization and the crisis of 1895-1898», A. SMITH i E. DÁVILA-COX (eds.), *The Crisis of 1898. Colonial Redistribution and Nationalist Mobilization*, Londres, 1999, 152-179; M. ESTEBAN, «Grupos y actitudes sociales en España ante las guerras coloniales de 1895 a 1898», I. SÁNCHEZ i R. VILLENA (coords.), *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos en torno a 1898*, Conca, 1999, 101-124.

ments nacionalitzadors.⁴⁹ Fins i tot entre els republicans emigrats, l'esclat que seguí al 98 mostrà la forta interiorització del discurs nacionalista (manifestada ja anys abans).⁵⁰

D'altra banda, s'ignora gairebé tot sobre el paper fet per altres ideologies i moviments socials: per exemple, pel moviment obrer organitzat, l'estudi del qual rarament s'aborda des de la perspectiva de la seva funció en l'assimilació i la reproducció social de la identitat nacional. En canvi, se sol donar per descomptat que res té a veure amb la nació (espanyola) i el nacionalisme (espanyol), i fins i tot se sosté que va ser exactament l'oposat. Com demostren altres exemples europeus, en canvi, la importància d'aquesta dimensió concreta fou decisiva en la construcció d'identitat i en l'acció col·lectiva d'aquells moviments socials, no sempre, a més, en les seves manifestacions més amables.⁵¹ L'absència d'estudis des de la perspectiva de la història social i cultural ha dut, a més, a menystenir el fet que, en l'era de les masses, estava forjant-se una veritable cultura popular d'abast nacional. En aquest sentit, cal apuntar exemples tan significatius com l'extensió sense precedents de la festa dels bous o la de la *zarzuela* com a gènere musical/teatral preferit.⁵²

En general, la difusió del patriotisme popular era un fet; el conflicte bèl·lic només s'encarregà de treure'l sorollosament a la llum. En definitiva, l'impacte social del *Desastre* ens deixa davant d'una paradoxa: una explosió nacionalista sense nacionalització prèvia? Certament, des de l'Estat, i sobretot després dels fets del 98, no es fomentà una via de nacionalització de les masses, una via de politització amb el nacionalisme com a discurs transparentment predominant o exclusiu. No obstant això, aquest no estava en absolut absent del llenguatge polític en cap franja de l'espectre polític de la Restauració.⁵³

S'ha argumentat repetidament que la prova més clara de la feblesa del nacionalisme espanyol o del fracàs del procés nacionalitzador en l'Espanya dels segles XIX i XX hauria estat l'enfrontament pels models d'Estat (monarquia o república) o la discussió sobre els símbols comuns (bandera, himne nacional). Però això, a més de no constituir cap peculiaritat espanyola, implica considerar la pluralitat de cultures polítiques com a factor fatalment divisiu, quan aquelles

49. F. ARCHILÉS, «Una nacionalización no tan débil: patriotismo local y republicanismo en Castellón (1891-1910)», *Ayer* 48, 2002, 283-312.

50. A. DUARTE, «Republicanos, emigrados y patriotas. Exilio y patriotismo español en la Argentina en el tránsito del siglo XIX al XX», *Ayer* 47, 2002, 57-79.

51. P. WARD, *Red Flag and Union Jack: Englishness, Patriotism and the British Left, 1881-1924*, Rochester, 1998; K. CALLAHAN, «Performing Inter-Nationalism» in Stuttgart in 1907: French and German socialist nationalism and the political culture of an International Socialist Congress», *International Review of Social History* 45, 2000, 51-87.

52. J. JUARISTI, «El ruedo ibérico. Símbolos y mitos de masas en el nacionalismo español», *Cuadernos de Alzate* 16, 1997, 19-31; A. SHUBERT, *Death and Money in the Afternoon. A History of the Spanish Bullfight*, Oxford, 1999; i sobretot, C. SERRANO, *El nacimiento...*

53. M. AIZPURU, «Sobre la astenia del nacionalismo español a finales del siglo XIX y principios del XX», *Historia Contemporánea* 23, 2001, 811-849.

disputes en cap moment posaren en discussió el marc nacional espanyol, la *nació espanyola*. En el mateix sentit, s'ha invocat l'absència d'una autèntica política de la memòria impulsada per l'Estat. Es destaca la inexistència d'un monument nacional, d'uns altars de la pàtria o d'una activitat escultòrica basada en un repertori de símbols o mites nacionals comuns. Tanmateix, una vegada més s'ha adoptat una errònia perspectiva comparada. En primer lloc, perquè la controvèrsia entorn de les interpretacions, dels significats dels monuments, del sentit de la memòria col·lectiva, n'és cosa consubstancial.⁵⁴ En segon lloc, perquè en el cas espanyol, si bé l'Estat no s'encarregà d'aquesta tasca, no per això deixaren d'alçar-se monuments amb clar sentit nacional. A partir de la importància que la regió tingué en la construcció de la identitat espanyola, s'erigiren gran quantitat d'obres inspirades en símbols regionalitzats o en mites locals vinculats al nacionalisme espanyol.⁵⁵

La crisi finisecular segle incrementà encara la càrrega cultural associada a la identitat espanyola, amb la intensificació del caràcter nacional atribuït a la llengua i la cultura castellanès.⁵⁶ D'altra banda, la pèrdua de Cuba, Puerto Rico i les Filipines no comportà la renúncia d'Espanya al colonialisme, ja fóra des d'un punt de vista elevadament espiritual, mitjançant l'hispanisme,⁵⁷ ja fóra amb una perspectiva cruament material, a través de l'africanisme; en això, a Espanya se seguïen també al peu de la lletra els discursos dominants en l'Europa de l'època.⁵⁸

El 1859, la guerra del Marroc evidencià la voluntat d'expansió al nord d'Àfrica i també al golf de Guinea. Es tractava, en principi, d'un assumpte de prestigi militar més que d'annexió territorial. A partir de 1898, no obstant això, el nord d'Àfrica es convertí en l'àmbit compensatori de les ambicions colonialistes espanyoles, el marc d'un autèntic miratge colonial. Ocupació militar, expansió comercial i missió civilitzadora s'uniren en la política i l'imaginari.⁵⁹ Diversos enfrontaments bèl·lics esquitxaren la fi de segle i la primera meitat del segle XX.

54. D. J. SHERMAN, *The Construction of Memory in Interwar France*, Chicago, 1999; A. CONFINO, «Collective memory and cultural history: problems of method», *American Historical Review* 102-5, 1997, 1386-1403.

55. I. PEIRÓ, «La historia, la política y la imagen crítica de la Restauración», M. C. LACARRA i C. GIMÉNEZ (coords.), *Historia y política a través de la escultura pública 1820-1920*, Saragossa, 2003, 7-39; vegeu també C. REYERO, *La escultura conmemorativa en España. La edad de oro del monumento público, 1820-1914*, Madrid, 1999.

56. E. I. FOX, *La invención de España: nacionalismo liberal e identidad nacional*, Madrid, 1997; vegeu també E. UCÉLAY, «¿Cómo convertir a los perdedores en ganadores? Un ensayo sobre la proyección finisecular de las identidades en los países menos industrializados», *Los 98 Ibéricos y el mar*, Madrid, 1998, vol. 2, 163-191.

57. I. SEPÚLVEDA, *Comunidad cultural e hispanoamericanismo 1885-1936*, Madrid, 1994.

58. F. COOPER i A. L. STOLER (eds.), *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*, Berkeley, 1997: l'imperialisme incloïa representacions culturals, en especial el seu caràcter suposadament civilitzador.

59. E. MARTÍN (ed.), *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la Guerra de África a la penetración pacífica*, Barcelona, 2002.

A pesar de la debilitat final del projecte colonialista espanyol, no ha de menys-tenir-se la importància que el mite africanista tingué en l'Espanya de l'època. Curiosament, els diversos estudis que s'han ocupat del nacionalisme espanyol finisecular han restat importància a l'imaginari colonial.

En realitat, des de mitjan segle XIX es desenvolupà a Espanya una atenció constant al projecte africanista i al seu estudi (per exemple, amb les *Sociedades Geográficas*).⁶⁰ El colonialisme va ser una component constant del discurs del liberalisme espanyol en la segona meitat del segle XIX i, més encara, del movi-ment per la regeneració nacional que la derrota del 1898 impulsà. En algunes de les seves versions, el nacionalisme espanyol es féu inseparable d'un mite de la regeneració que l'activitat imperial havia de permetre. En la pràctica, com més va fracassar el projecte colonial en sentit estricte, més es reforçà la visió del projecte civilitzador com a visió compensatòria.⁶¹

A més, aquest projecte colonial desenvolupà inevitablement una imatge de l'«altre», del nord-africà (el «moro»), obertament racista.⁶² S'ha argumentat que una de les causes de feblesa del nacionalisme espanyol va ser l'absència d'aquest «altre», especialment vinculat a conflictes bèl·lics, que donés cohesió a la identi-tat nacional.⁶³ Això no obstant, el Marroc pogué fer, en l'imaginari del naciona-lisme espanyol, aquesta funció. És cert que el sentit de les guerres d'Àfrica i la imatge del «moro» endarrerit no van ser equivalents al significat de conflictes com el de la Primera Guerra Mundial a Europa, però no per això deixà de for-mar part de l'imaginari nacional espanyol una imatge xenòfoba que encara perdura en el present. El fracàs del projecte colonial no va implicar que no triomfés el reforçament d'una concepció nacional i racial espanyola notòriament oposada a la imatge del magribí.

En resum, la nova orientació dels diversos nacionalismes espanyols, del 98 en avant, estigué marcada per una acusada consciència de crisi, resolta en el sentit d'accentuar la definició cultural i essencialista de la nació, fins a la recerca d'un caràcter nacional que no evitava, de vegades, la definició *racial* manifesta.⁶⁴ Cal

60. A. PEDRAZ, *Quimeras de África. La Sociedad Española de Africanistas y Colonialistas. El colonialismo español de finales del siglo XIX*, Madrid, 2000.

61. J. L. MATEO, *La «hermandad» hispano-marroquí. Política y religión bajo el Protectorado español en Marruecos (1912-1956)*, Barcelona, 2003.

62. E. MARTÍN, *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*, Barcelona, 2002.

63. X. M. NÚÑEZ, «Proyectos alternativos de nacionalización de masas en Europa occi-dental (1879-1939) y la relativa influencia de lo contingente», E. ACTON i I. SAZ (eds.), *La transición a la política de masas*, València, 2001, 93-110.

64. F. VILLACORTA, «Fin de siglo: crisis del liberalismo y nuevos procesos de mediación social», *Revista de Occidente* 202-203, 1998, 131-148; J. VARELA, *La novela de España: los intelectuales y el problema español*, Madrid, 1999; C. SERRANO, «Conciencia de la crisis, conciencias en crisis», J. PAN-MONTOJO (ed.), *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*, Madrid, 1998, 335-404; M. POZO i J. F. BRASTER, «The rebirth of «Spanish Race»: state, nationalism and education in Spain, 1875-1931», *European History Quarterly* 29-1, 1999, 75-107.

apuntar, en últim lloc, que la identitat nacional estava a més profundament llastada per una notable dimensió discursiva de gènere. Lamentablement, són molt pocs els estudis que han tractat aquesta qüestió.

A Espanya també es produí la teòrica exclusió de la dona respecte a l'esfera pública, però no es tractava d'un país ancorat en la societat tradicional i la impenetrable separació de les esferes resultà molt difícil de dur a la pràctica.⁶⁵ La presència de la dona més enllà de l'àmbit de reclusió hipotètic va ser un fet des de la revolució liberal.⁶⁶ En aquest punt radica la importància de l'exclusió formal, al mateix temps que es desenvolupava una intensa discussió pública sobre la moralitat social que prenia la dona com a centre. No és estrany que, com succeí amb la crítica literària, certs valors de la feminitat servissin com a negatiu per a la definició de la identitat nacional.⁶⁷ Al llarg del segle XIX va ser habitual que la representació de la nació es fes sobre imatges femenines, concebent-la —Monarquia o República— com a mare,⁶⁸ però a la fi del segle el moviment per la regeneració nacional s'omplí de referències a una agressiva virilitat, vinculada sovint a plantejaments bel·licistes i colonialistes.⁶⁹ La dona va ser exclosa així de l'àmbit de la creixentment aguda crisi nacional, mentre la seva imatge es desplaçà cap a un imaginari del desig, dins de les representacions de la cultura decadentista finisecular; no per casualitat, la imatge de la dona quedà vinculada a l'imaginari orientalista i africanista.⁷⁰

A aquest escenari ha d'afegir-se la virulenta reacció que es produí en el nacionalisme espanyol amb l'aparició dels nacionalismes perifèrics, basc i català. D'aquesta manera, el nacionalisme espanyol, amb el nou discurs regeneracionista

65. Vegeu la introducció a V. L. ENDERS i P. B. RADCLIFF (eds.), *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain*, Nova York, 1999, 1-16.

66. C. JAGOE, «La misión de la mujer», *La mujer en los discursos de género*, Barcelona, 1998, 21-54.

67. A. BLANCO, «Gender and national identity: the novel in nineteenth-century Spanish literary history», L. CHARNON-DEUTSCH i J. LABANYI (eds.), *Culture and Gender in Nineteenth-Century Spain*, Oxford, 1995, 125-136.

68. J. F. FUENTES, «Iconografía de la idea de España en la segunda mitad del siglo XIX», *Cercles. Revista d'història cultural* 5, 2002, 8-25.

69. I. M. ZAVALA, «Fin de siglo y modernidad: urdimbre metafórica del cuerpo», I. M. ZAVALA (coord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Barcelona, 1996, vol. 3; Cf. J. ÁLVAREZ, «Los «Amantes de la Libertad»: la cultura republicana española a principios del siglo XX», N. TOWNSON (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, 1994, 265-292.

70. L. CHARNON-DEUTSCH, *Fictions of the Feminine in the Nineteenth-Century Spanish Press*, Pennsylvania, 2000. A partir d'aquell moment, en canvi, la politització de les dones no féu sinó incrementar-se, tant en les cultures polítiques conservadores com en les republicanes i obreristes. Vinculada a demandes sufragistes o no, l'acceptació de l'àmbit nacional per a la política passà a ser un tret de les dones en la política espanyola; C. FAGOAGA, *La voz y el voto de las mujeres: el sufragismo en España, 1877-1931*, Barcelona, 1985; I. BLASCO, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, Saragossa, 2003.

i de vocació colonial, no pot ser identificat amb cap model «cívic» en el moment d'accés a l'era de la nacionalització de les masses, un fet que no hauria de sorprendre, ja que en aquell context tots els nacionalismes europeus es transformaven sobre bases culturalistes, essencialistes i, ben sovint, potencialment antiliberals.⁷¹

Entre la fabricació de les regions i les identitats nacionals alternatives

En conclusió, es pot afirmar que la comunitat imaginada pel nacionalisme espanyol al final del segle XIX s'estava construint sobre un conjunt d'exclusions que afectaven el gènere, la raça i la diversitat cultural. Com interpretar, llavors, l'emergència de reivindicacions nacionals alternatives al final del segle XIX? Per tal de fer-ho, cal abordar primer l'estudi dels processos de *region-building*, de quines formes específiques s'anà construint la identitat nacional espanyola en els diversos territoris. La seva configuració no va ser un procés teleològicament determinat, sinó que va comptar amb variacions territorials i, a més, pogué ser contestat. La construcció de la regió, amb les contradiccions que pogué arribar a representar (especialment en territoris de grups ètnicament no dominants), es converteix, així, en un excel·lent laboratori del procés de nacionalització espanyola, en què pot veure's en funcionament la noció de lleialtats concèntriques encunyada per Anthony Smith.⁷²

Tot un conjunt d'estudis, desenvolupats sobretot en les dues últimes dècades, han posat de manifest la importància d'aquestes identitats subordinades per tal de comprendre la construcció efectiva de les identitats nacionals (entre els disponibles, a més del cas alemany, resulta ser el francès, precisament, un dels més suggestius).⁷³ D'ells es desprèn que la construcció nacional va recórrer, sovint amb gran èmfasi, a la difusió de la identitat nacional sobre la base d'una forta afirmació territorial/regional. Sota la influència de l'escola del *nation-building*, les interpretacions clàssiques del nacionalisme i dels processos de construcció nacional partiren del supòsit que l'increment de la comunicació social comportaria l'afebliment de les identitats de rang inferior, regionals o locals. En

71. E. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990; I. SAZ, «Regeneracionismos y nuevos nacionalismos. El caso español en una perspectiva europea», I. BURDIEL i R. CHURCH (eds.), *Viejos y nuevos Imperios. España y Gran Bretaña*, ss. XVIII-XX, València, 1998, 135-156.

72. A. SMITH, *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford, 1986.

73. C. APPLGATE, «A Europe of regions: reflections on the historiography of sub-national places in modern times», *The American Historical Review* 104-4, 1999, 1157-1182; A. GREEN, *Fatherlands. State-building and Nationhood in Nineteenth-Century Germany*, Cambridge, 2001; J. RETALLACK (ed.), *Saxony in German History: Culture, Society and Politics*, Michigan, 2000. En la historiografia francesa, J. F. CHANET, *L'école républicaine et les petites patries*, París, 1996; A. M. THIESE, *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique*, París, 1999. Un estudi innovador, S. GERSON, *The Pride of Local: Local Memories and Political Culture in Nineteenth Century France*, Ithaca, 2003.

canvi, les investigacions demostren que el procés de construcció de la nació implica la construcció de la regió i el patriotisme local, fins al punt que aquests poden determinar aquell.

El model que ha elaborat C. Ford (per a Bretanya, durant la Tercera República) proposa anar més enllà d'una visió de la integració nacional en què s'oposen la regió i la nació, l'arcaic i el modern, la diversitat sense fi i la creixent uniformitat, per tal de concebre les modernes regions com a llocs on les polítiques emanades des del centre són al mateix temps «resistides» i «reapropiades», i on les ideologies polítiques es redefeixen a partir del marc de significat local. En realitat, els símbols i les institucions de la nació només tenen poder i validesa precisament si estan imbuïts de sentit *local*; ⁷⁴ com ha expressat Anthony Cohen, és l'experiència local la que fa d'intermediària de la identitat nacional. ⁷⁵ Al llarg del segle XIX (i bona part del XX), el marc simbòlic privilegiat de la majoria dels habitants venia definit per la seva pertinença a l'espai local, tant a Espanya com en la major part de l'Europa Occidental. No es tracta d'afirmar que l'àmbit de comunicació social o la mobilitat estiguessin restringits a l'esfera local. En la pràctica, ambdós àmbits eren més estesos del que les teories de la modernització aplicades a la història contemporània espanyola han fet suposar habitualment. Però era a partir de l'àmbit local com la majoria dels ciutadans percebien la realitat social, com construïen la seva identitat individual i col·lectiva, i així la identitat nacional. ⁷⁶

Certs nacionalismes amb accés a un Estat, com ara l'espanyol, haurien contribuït a reafirmar les identitats regionals i locals de manera que es pogués fer arrelar i interioritzar de forma més efectiva la identitat nacional, encara que no es tractés d'un impuls imposat des del centre sense més. ⁷⁷ Com ha fet ressaltar X. M. Núñez Seixas, no tan sols cal prendre en consideració l'eficàcia o ineficàcia nacionalitzadora en àrees com el País Basc o Catalunya. Altres zones (com ara Galícia, Navarra, València o Balears) són exemples de forta etnicitat diferencial i pervivència

74. C. FORD, *Creating the Nation in Provincial France. Religion and Identity in Brittany*, Princeton, 1993.

75. A. COHEN (ed.), *Belonging: Identity and Social Organization in British Rural Cultures*, Manchester, 1982, 13.

76. A. CONFINO i A. SKARIA, «The local life of nationhood», *National Identities* 4-1, 2002, 7-24; A. CONFINO, *The Nation as a Local Metaphor. Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1918*, Chapel Hill, 1997.

77. Això ja va ser apuntat, una vegada més, per J. J. LINZ, «Los nacionalismos en España: una perspectiva comparada», *Historia y Fuente Oral* 7, 1992, 127-135; X. M. NÚÑEZ, «Region-building in Spain during the 19th and 20th Centuries», G. BRUNN (ed.), *Region und Regionsbildung in Europa*, Baden-Baden, 1996, 175-210; i «The region as the essence of the fatherland: regional variants of the Spanish nationalism (1840-1936)», *European History Quarterly* 31-4, 2001, 483-518. La regió com a mecanisme nacionalitzador a F. ARCHILÉS i M. MARTÍ, «Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea», M. C. ROMEO i I. SAZ (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, 2002, 245-278.

d'idiomes, identitats locals, etc., que no necessàriament conduïren a l'aparició de moviments etnonacionalistes potents.⁷⁸ Són precisament les tensions desplegadas en aquests territoris, els èxits i límits dels processos d'assimilació, allò que ha de ser objecte de consideració per tal d'obtenir un mapa més complet de la construcció de la identitat nacional espanyola i del procés de nacionalització.⁷⁹

El balanç que podria apuntar-se mostraria que no hi hauria hagut una fórmula única d'entendre la identitat nacional: les identitats regionals o locals van ser «negociades» amb les nacionals i des de cada una d'elles es va «apropriar» la identitat nacional amb traços peculiars.⁸⁰ En aquest sentit, la conversió dels «*peasants into frenchmen*» no hauria estat un model únic i exportable des del centre fins a la perifèria.⁸¹ Les identitats regionals no s'oposaren a la identitat nacional, com si es tractés de categories dicotòmiques i fixes. Va ser a través d'un tens procés de negociació, sempre obert, amb trets i ritmes canviants, com es construí la nació.

A partir del cas català, Josep Maria Fradera encunyà la fórmula «doble patriotisme» per referir-se a l'aparició, a mitjan segle XIX, d'una identitat dual.⁸² Aquest concepte és aplicable a àmbits regionals més enllà de Catalunya, com estan demostrant les més recents investigacions.⁸³ El doble patriotisme, no obstant això, no ha de ser entès com a equivalència entre la identitat específica regional i la identitat nacional espanyola. Al contrari, i aquí radica la seva força explicativa, el que designa és el procés de subordinació de la identitat regional, de tal manera que pugui convergir de forma no problemàtica amb la identitat nacional en construcció; els elements potencialment conflictius (com una llengua específica o una memòria històrica prèvia) van ser reelaborats per a la fonamentació de la identitat compartida.⁸⁴ Ara bé, l'afirmació d'una identitat

78. X. M. NÚÑEZ, «Proyectos alternativos...».

79. F. ARCHILÉS i M. MARTÍ, «Ethnicity, region and nation: Valencian identity and the Spanish nation-State», *Ethnic and Racial Studies* 24-5, 2002, 245-78.

80. Però, cal subratllar-ho, sense impugnar ni el model centralista estatal ni la matriu cultural castellana.

81. Comentaris molt suggeridors en B. J. LAMMERS, «National identity on the French periphery: the end of *Peasants into Frenchmen*?», *National Identities* 1-1, 1999, 81-87; en aquest sentit havia argumentat ja, referint-se al cas de la Cerdanya, P. SAHLINS, *Boundaries: the Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley, 1989.

82. J. M. FRADERA, *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, 1992. La investigació de Fradera constituïa, per cert, una primeirenca objecció (implícita: el problema no s'hi abordava) a les tesis de la dèbil nacionalització.

83. Fins i tot en el cas basc, C. RUBIO, *La identidad vasca en el siglo XIX. Discursos y agentes sociales*, Madrid, 2003, tot i que des de postulats diferents dels plantejats aquí. Cf. M. MARTÍ i F. ARCHILÉS, «La construcción de la nación española durante el siglo XIX: logros y límites de la asimilación en el caso valenciano», *Ayer* 35, 1999, 171-190.

84. Processos similars, en diversos casos europeus, com el d'Escòcia; C. KIDD, *Subverting Scotland's Past. Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, 1689-c. 1830*, Cambridge, 1993; L. DAVIS, *Acts of Union. Scotland and the Literary Negotiation of the British Nation, 1707-1830*, Stanford, 1998; M. G. PITTOCK, *Scottish Nationality*, Basingstoke,

específica que aquest procés comportà podia derivar posteriorment cap a reivindicacions nacionals alternatives. Però no es tractava, tampoc, d'un procés inevitable. De fet, el pas de la identitat regional cap a postures nacionalment alternatives no es va produir a Catalunya ni Euskadi fins al final del segle XIX, i encara tardà més en altres regions espanyoles, mentre que en moltes altres simplement mai no s'esdevingué.⁸⁵

L'aparició d'aquestes reivindicacions nacionals no es va deure a la debilitat prèvia de la identitat espanyola, ja que les identitats regionals eren la viva mostra de la seva eficàcia, també a Catalunya i el País Basc. L'explicació d'aquests nous plantejaments nacionalistes cal trobar-la, probablement, en la crisi de legitimitat oberta després del fracàs de l'experiment democràtic iniciat arran la revolució de 1868, que l'estabilització oligàrquica en el règim de la Restauració i la derrota colonial de 1898 agreujaren.⁸⁶ A més, com hem vist, el discurs del nacionalisme espanyol del canvi de segle havia accentuat un model culturalment molt excloent, en què la convivència en la diferència esdevenia altament problemàtica.

En conclusió, el resultat del procés de construcció de la identitat nacional espanyola en l'època contemporània planteja massa dubtes, si s'adopta una adequada perspectiva comparada, per justificar una interpretació basada exclusivament en la feblesa de la nacionalització i en una trajectòria plena de fracassos i anomalies. El nostre propòsit en aquest article ha estat mostrar la necessitat d'ampliar el debat sobre la identitat espanyola abordant els mecanismes d'inclusió i exclusió de diversos grups socials.

Aquest procés de construcció identitari no respongué a cap model teleològicament traçat sinó que hagué de ser negociat per tal d'acomodar la diversitat, però es tancà i es tornà cada vegada més excloent cap a final de segle, amb la qual cosa qualssevol possibilitats d'afirmació de la pluralitat cultural que haguessin existit abans esdevingueren impossibles. Des de principi del segle XX el factor cridaner va ser el creixement d'alguns nacionalismes alternatius, en un procés que s'endinsa fins al segle XXI, però el mateix va passar en altres Estats-nació d'Europa occidental. Potser, en compte de concentrar la mirada en el segle XIX espanyol com a font de tots els defectes del procés naciona-

2001. Per a Flandes, K. DEPEZ i L. VOS (eds.), *Nationalism in Belgium. Shifting Identities, 1780-1995*, Basingstoke, 1998. Un altre moviment de reivindicació regionalista sostenidor de la identitat nacional, a J. F. CHANET, *Les Félibres Cantaliens. Aux sources du régionalisme auvergnat (1879-1914)*, Clermont-Ferrand, 2000.

85. La síntesi més útil, X. M. NÚÑEZ, *Los nacionalismos en la España contemporánea (siglos XIX y XX)*, Barcelona, 1999; D. CONVERSI, *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative Routes to Nationalist Mobilization*, Londres, 1997.

86. Una crisi de legitimitat desencadenada, a més, en el marc de pessimisme a propòsit del futur de les «races llatines» després de la derrota francesa a Sedan, com encertadament indicà J. ÀLVAREZ, «La nación en duda», J. PAN-MONTOJO (coord.), *Más se perdió en Cuba*, 405-475; i, abans, V. CACHO, *Repensar el 98*, Madrid, 1997.

litzador, hauria d'atendre's, en una perspectiva també comparada, al segle XX. ¿Pot afirmar-se, en definitiva, que el manteniment en el present de demandes favorables a la diversitat cultural i de reivindicacions nacionals és només un assumpte espanyol? Tal vegada l'anàlisi del passat contingui reflexions útils sobre la construcció de les identitats i sobre les dificultats de l'Estat-nació com a fórmula en un futur potser multicultural.⁸⁷

87. S. HALL, «The multi-cultural question», B. HESSE (ed.), *Un/Settled Multiculturalisms: Diasporas, Entanglements, «Transruptions»*, Londres-Nova York, 2000, 209-232.